

- M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân: Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi*, İstanbul: Klasik, 2011, 302 s.
Değerlendiren: Eşref Altaş*

Varlık ve İmkân Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi, 2008 yılında İstanbul Üniversitesi'nde "İslam Felsefesinde Metafizik Bir Problem Olarak İmkân" adıyla tamamlanan doktora tezinin gözden geçirilmiş şeklidir. Yazar M. Cüneyt Kaya, hâlen İstanbul Üniversitesi'nde öğretim üyesidir ve çalışmalarını İslam Felsefesi alanında yoğunlaştıran genç kuşak akademisyenlerden biridir.

Aristo metafiziğinin en önemli kavramları olarak birlik-çokluk, cevher-araz ve kuvve-fiil gibi kavram çiftleri sayılabilir. Özellikle kuvve (dunamis) ve onun bağlaştığı olarak fiil (energia), Antik Yunan düşüncesinde Parmenides ve Herakleitos felsefelerinde tecessüm eden meşhur varlık-oluş problemini çözmeye odaklanan Aristoteles için elverişli kavramlardır. Yunan felsefesinde önce doğa alanında, "Hiçlikten hiçbir çıkar." ilkesinden hareketle değişimin sebebini açıklama çerçevesinde ortaya konan bu kavram çiftinin Müslümanların mevcudatı aşkın varlığın sebebi gibi farklı sorunlarına bir çözüm olmadığı, İbn Sînâ'ya gelen süreç içerisinde zamanla belirmiştir. İbn Sînâ, kuvve-fiil ayrımını, oluş- bozuluş âlemindeki olayları açıklama çerçevesinde kullansa da varlığın bütün hallerine uygulanabilecek ve varlık-mahiyet kavramlarıyla birlikte tutarlı bir metafizik sistem oluşturabilecek bir kavram çifti olarak görmemiştir. Nitekim İbn Sînâ'nın felsefi tekâmülü içerisinde dakikleşmiş ve kendisinden sonraki entelektüel çalışmaların da temel metni haline gelmiş *el-İşârât*'ta kuvve-fiil kavramları geçmezken Tanrı ve onun dışındaki varlığın sebep ve sebepli olmak bakımından sürekliliğini; ama ontolojik düzeyde mübâyenetini anlamlı bir şekilde açıklama imkânı sunan, Tanrı'nın varlığını ispat ve sıfatlarla ilgili tartışmaları metafizik bir sistem halinde inşa etmeyi mümkün kılan varlık-mahiyet ve zorunluluk-ımkân kavram çiftleri merkeze alınmıştır. Böylece Kaya'nın kitabının odağındaki "ımkân"la birlikte zorunlu ve imkânsız kavramları, İslam felsefesinde bütün varlıklara ilişkin en genel şeyleri (el-umûru'l-âmmе) araştıran ontolojinin merkezî üç kavramından biri haline gelmiştir. Varlığın zorunlu, imkânsız ve mümkün varlık şeklindeki taksiminin metafiziğin temelini oluşturduğu düşüncesi, zaman zaman İslam felsefesinin tamamına teşmil edilmekteyse de Kaya'nın bu araştırması, hem mantıkta önermelerin bir kipi olarak imkânı, hem de imkânın metafizik bir kavram olarak tedavüle giriş seyrini ele alarak söz konusu genel yargının sıhhatini de sorgulamaktadır.

Kitap, merkezinde İbn Sînâ'nın imkân kavramına dair görüşleri olmakla birlikte, batıda İslam felsefesi alanında bazı yeni araştırma tutumlarına uygun bir şekilde, İbn Sînâ'nın düşüncesinin kaynaklarını ve orijinalitesini göstermek bakımından, imkâna dair hem

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Antik Yunan düşüncesindeki tartışmaları hem de kelâmdaki ma'dûm tartışmalarını "tüketici değil, zemin teşkil edici bir şekilde" (s. 21) içermektedir.

Kitabın "İmkân Bağlamında Antik-Helenistik Dünyadan İntikal Eden Miras" adlı birinci bölümü, imkânın ilk defa Aristoteles tarafından önermelerin kipini belirtmek üzere mantıki bir terim olarak vazedildiği tespitiyle başlamaktadır. Aristo'nun *Yorum Üzerine*, *Birinci Çözümlemeler* ve *Metafizik* adlı eserlerinden hareket eden Kaya, hem "imkân/olabilirlik" anlamına gelen *dunaton* şeklindeki kullanımında hem de "olasılık/muhtemel" anlamına gelen *endekhomenon* kullanımında metafizik bir imkândan söz edilmediğini, Antik Yunan'daki tartışmanın önermelerin kipleriyle ilgili bir tartışma olarak mantık sınırları içerisinde kaldığını belirtmektedir. Aristo, *Metafizik*'te, her ne kadar Hareket Etmeyen İlk Hareket Ettirici'yi "zorunlu varlık" olarak nitelese de (Aristoteles, *Metafizik*, 1072b9-13) zorunlu (anankaion) kavramı nihayetinde Aristo açısından önermelerin kipi ile ilgili mantıki bir kavramdır. İmkân ve zorunluluk kavramlarının kısmi metafizik yansımaları ise varlık-oluş problemiyle sınırlı olmak kaydıyla kuvve-fiil kavramlarıyla açıklanmıştır. Bu bölümde, yine Meraga Okulu ve Stoacılar'ın gelecek mümkün önermelerin gerçekleşmemeleri halinde imkânsız olacakları ve bu durumda insanın özgürlüğü ve iradesinin zarar göreceğine ilişkin tazammunları belirtilmiş ve tartışmanın İslam felsefesindeki izlerine atıf yapılmıştır. Aristo şarihlerinden, özellikle Themistius'un Aristo'nun İlk Hareket Ettirici'yi "zorunlu" olarak nitelemesinin karşısına, onun dışındaki tüm âlemin hareket içinde olması nedeniyle farklı derecelerde de olsa kuvve/imkân içerdiğine dair imasının olduğu vurgusu (s. 65-66), zorunlu kavram çiftinin gelişim seyri açısından önemlidir. Yine *Kitâbu İzâhi fi'l-hayri'l-mahz* ve *Esûlucya* kanalıyla İslam dünyasında bilinen Yeni-Eflatunculuğun sudûr sisteminin de zorunluluk ve imkân üzerinden değil, kuvve ve fiil üzerinden inşa edildiği vurgusu dikkate değerdir.

İmkân kavramının İslam dünyasında İbn Sînâ'ya kadar olan serüvenini sunmak suretiyle İbn Sînâ'nın muhtemel kaynaklarını tespit etmek üzere kurgulanan ikinci bölüm, "İbn Sînâ'ya Giden Yol: İbn Sînâ Öncesi Felsefe ve Kelâm Geleneğinde İmkân Kavramının Yeri" başlığını taşımaktadır. Kaya, bu bölümde ilk İslam filozofu Kindî'nin Aristocu kuvve ve fiil teorisinden hareketle kozmolojik düzeni Yeni-Eflatunculuğun kuvveden fiile çıkarma, yani varlık verme anlamıyla bilfillik ve bilkuvvelik kavramlarıyla açıkladığını anlatmaktadır. Fârâbî'nin ise imkân ve zorunlu kavramlarını mantıki düzlemleriyle ele alıp sadece ay-altı âlem için "mümkün varlıklar" dediğini; ancak İlk Sebep ile ilgili zorunlu varlık (vâcibu'l-vücûd) kavramını kullanmadığı tespitini yapmaktadır. Fakat bu tespitin geçerliliği, Fârâbî'ye atfedilen *Uyûnü'l-mesâil*'in mevsûkiyetine dair şüphenin doğruluğuna dayanmaktadır ki yazar, bu konuda "Batılı literatürde" (s. 101-102) yeterli derecede kanıt sunulduğunu belirtmektedir. Oysa yazarın belirttiği üzere Türkiye'de Fârâbî üzerine yapılan çalışmalarda, *Uyûn* hakkındaki soru işaretlerine hiçbir şekilde değinilmemektedir. İbn Sînâ öncesi Bağdat merkezli felsefi muhitte de imkân kavramıyla ilgili yoğun tartışmaları nakleden Kaya, özellikle Tevhidî'nin *el-Mukâbesât*'ının imkâna dair önemli veriler sunsa da nakledilen görüşlerin sahiplerine dair muğlaklığın

meselenin vuzuha kavuşmasını engellediğini, bu nedenle çok bulanık bir fotoğraf karşısında olduğumuzu belirtmektedir. Ancak, Âmirî ve Râgıp el-İsfahânî; özü itibariyle zorunlu varlık (vâcibu'l-vücûd bizâtihi), başkası itibariyle/başkasına izafetle zorunlu varlık (vâcibu'l-vücûd bi'l-izâfe) ve mümkün varlık (mümkün'l-vücûd) ayrımı konusunda İbn Sînâ'nın konuyla ilgili kavramsallaştırmalarını öncelemiş olmakla temayüz etmişlerdir. Fakat öyle görünüyor ki Âmirî ile İbn Sînâ arasındaki ilişkinin varlığı ve hatta doğası -mesela Âmirî'den İbn Sînâ'ya diyakronik (art-zamanlı) bir okumanın doğruluğu- tartışılmaya değer.

Yeni araştırmalar İbn Sînâ ile kelim arasında tek yönlü bir ilişki yerine çift yönlü bir ilişkiden bahsetmenin daha doğru olacağı üzerine odaklanmaktadır. Buna göre, müteahhirin kelamında kelami/felsefi tedrisatin içeriği ve kavramsal çerçeve bakımından İbn Sînâ etkisi, belirleyici ve açıktır. Hatta Doğu İslam dünyası için felsefe, kelamla birlikte/kelam içinde merkezileşmiş, entelektüel ilgilerin odağı haline gelmiştir. Bu, ilişkinin İbn Sînâ'dan müteahhirin kelamına akan yönüdür. İlişkinin mütekaddimîn kelamından ve özellikle de Mu'tezile kelamından İbn Sînâ felsefesine akan bir yönü de vardır ki bu *ön kabule* göre -şimdilik bu konudaki sınırlı sayıdaki araştırmaya ve klasiklerden İbn Rüşd'ün bu yöndeki tanıklığına dayanmak kaydıyla- İbn Sînâ felsefesi gerek amacı, gerek problemlerin tespiti ve gerekse de kavramsal bazı bakımlardan kelama doğrudan ya da dolaylı çok şey borçludur. Nitekim yazar, bu perspektiften hareketle imkânla ilgili kelam geleneğine müstakil bir başlık açmasını, *“özellikle İbn Sînâ bağlamında kelâm ilminin problem ve kavramlarının ayrı bir yerinin olduğu ön kabulünden kaynaklanmaktadır.”* (s. 129) şeklinde gerekçelendirmektedir. Özetle; İbn Sînâ'nın, imkân kavramının kelami arka planı şudur: Kelam geleneğindeki “ma'dûmun şeyliği” ve “kadîm-hâdis”- ayrımı, İbn Sînâ düşüncesindeki imkân kavramıyla ilgili yoğun tazammunlar içermektedir. Kelamda, Tanrı'nın ilim ve kudretiyle ilişkisi bakımından ele alınan ve aklen mümkün olmakla birlikte Tanrı'nın kudretinin taalluk etmemesi nedeniyle varlığa çıkamayan şeyleri de kapsayan ma'dûm ile İbn Sînâ'nın imkân kavramı arasında benzerlikler bulunabilir. Ancak, imkândan daha geniş bir kaplama sahip ma'dûm ile İbn Sînâ felsefesinde varlığın taksiminde ve metafizik sistemin bir parçası olarak ortaya çıkan imkân kavramı arasında aşılması gereken bir mesafe vardır. Özellikle Mu'tezilî literatürde kadîm ile vâcibu'l-vücûd arasında bir ayniyet söz konusudur; hâdis ile mümkün arasında da anlamsal bir yakınlık ilişkisi kurulabilir. Ancak, tarihî verilerin yokluğu/sınırlılığı nedeniyle, sadece kavramsal analizlerle varılan sonuçların kesinliği meşûktür.

Kitabın son bölümü, “Terkib ve Zirve: İbn Sînâ Felsefesinde İmkân Kavramının Yeri” başlığıyla İbn Sînâ'ya hasredilmiş bölümdür. Kaya, Aristo'dan Âmirî'ye gelen süreçte zorunluluk ve imkân kavramlarının metafizik sistemin bütüncül bir açıklamasını vermediğini geçen bölümlerde ortaya koymuştu. Bu bölümde ise “İbn Sînâ'nın, imkânı metafiziğin temel kavramı haline getirdiği” şeklindeki tezini -esasen kitabın temel tezi budur- merkeze almaktadır. Buna göre İbn Sînâ zorunluluk ve imkân kavramlarını daha da dakik hale getirmiş; sudûr, mahiyet, sonradan varlığa gelme (hudûs), kuvve, madde, çokluk ve kötülük gibi metafiziğin en temel kavramlarıyla imkân arasında sıkı bir ilişki

ağı örmüştür. Bununla İbn Sînâ, Tanrı'nın her türlü fiili ya da kavramsal çokluktan münezze, yegâne varlık olduğunu ortaya koymuş, Tanrı-âlem arasındaki ilişkiyi ve ayrılığı kesin bir şekilde belirginleştirmiş, Tanrı dışındaki tüm mevcudatın kendi içindeki hiyerarşik düzenini anlamlı bir şekilde açıklamıştır (s. 196). Zorunlu varlık - mümkün varlık ayrımının, İbn Sînâ'nın ilk eserlerinden son eserlerine kadar gelişim gösterdiğini belirten yazar, bu çerçevede imkânın mahiyet, madde, zorunluluk ve kötülükle ilişkisine dair çeşitli özellikler üzerinde durmuştur.

Gutas, İbn Sînâ araştırmaları çerçevesinde, İbn Sînâ'nın otobiyografisi ve talebesi Cüzcânî'nin tamamlayıcı biyografisi temel alınarak tespit edilen kronolojik listeye binaen, İbn Sînâ felsefesinin muhteva ve üslubunun *el-Hikmetü'l-arûziyye*'den *el-İşârât* ve *el-Mübâhasât'a* akan bir süreçte fikrî bir tekâmül seyri izlediğini ileri sürmüştü. Bu teze binaen Kaya, mevcut İbn Sînâ araştırmalarına zimmi bir eleştiri yöneltmek suretiyle, İbn Sînâ düşüncesinde imkân kavramının ve imkân delilinin kronolojik bir seyrini sunmuştur. Yazar, önce İbn Rüşd'ün tanıklığından destekle Tanrı'yı ispat için imkân delilinin ilk defa İbn Sînâ tarafından kurgulandığını belirtmiş ve ardından İbn Sînâ'nın fikrî tekâmül sürecinde delilin *el-Mebde ve'l-me'âd, eş-Şifâ: el-İlâhiyyât* ve *el-İşârât*'taki değişimleri üzerinde durmuştur. Bu bölümün son kısmı ise İbn Sînâ'ya yönelik eleştirileri, mesela İbn Rüşd'ün felsefi gelenekten kopuş çerçevesindeki eleştirileri ve mümkünün başkasıyla zorunlu varlık haline dönüşmesi şeklindeki eleştirisini, yine Gazzâli ile Şehristânî'nin imkân ile âlemin ezeliyeti arasındaki ilişki üzerinden yöneltilen eleştirilerini içermektedir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren modern anlamda incelemelere tabi tutulan İslam felsefesi üzerine oryantalistik çalışmaların ürettiği çok çeşitli problemler mevcuttur. Bu problemlerin bazıları, bizzat 'İslam Felsefesi' adından başlamak üzere; bu dalın tanımlanması, çerçevesi, hangi ilimleri kapsadığı, yöntemi ve tabiatına dairdir. Bu tartışmaların bu tez çerçevesinde yoğunlaştığı alanlar ise özelde İbn Sînâ felsefesinin nasıl tanımlanacağı, yani tabiatı ve genel olarak İslam felsefesi alanındaki araştırmaların yöntemi ile İslam felsefesinin özgünlüğüdür. Yazarın ifadesiyle, "Özgünlük ve taklit ikileminin baskısından kurtulmak gerekmektedir." (s. 7), doğrudur. Bununla birlikte eser, İbn Sînâ'nın, en azından imkân kavramı çerçevesinde orijinalitesini yansıtmak bakımından dikkate değer veriler sunmaktadır. İslam felsefesi çalışmalarına yönelik yerli (Müslüman) ve yabancılar (oryantalistik çalışmalar) arasındaki metod tartışmalarından hareket eden bu çalışma, Türkiye'de genellikle uygulanmamış bir yöntemi esas alacağını daha baştan ilan etmektedir. Esasen bir kavramın tam bir serüveni, mesela bu tezde "imkânın tarihi", art-zamanlı bir iz sürme kadar, belli bir meslek/ilim/zaman kesitindeki eş-zamanlı okumaları da gerekli kılmaktadır. Bir tezde, kavramın tarihine ilişkin zamansal sınırlama bir zorunluluktur ve yazar bunu yapmıştır; bu nedenle, neredeyse bütün klasik dinî ve felsefi ilimlerdeki araştırmalarımızın tamamına teşmil edilebilecek bir eksiklik olarak XIII. yüzyıl sonrasının ihmal edilmişliği yeni araştırmalarla aşılabilecek kavramının sonraki yüzyıllardaki serüveni de aydınlandığında, kitabın alt başlığındaki "imkânın tarihi" ifadesinin hakkı da tam olarak verilmiş olacaktır.